Etnogeografijos keliu, dar kartą atrasti Žemę

Vykintas VAITKEVIČIUS

Straipsnis skirtas etnogeografijai – lig šiol tyrėjų dėmesio nesulaukusiai geografijos sričiai, neoficialiam Žemės erdvės ir paviršiaus mokslui. Jo sampratą autorius grindžia žvalgymų ir vietovardžių rinkimo patirtimi, pirmojoje straipsnio dalyje imasi Lietuvos žemės vardyno *anketų tyrimo. 1935–1937 m. užpildytose Mosėdžio valsčiaus anketose pasikartojantys vietų vardai yra etnogeografijos žodyno dalis, kurią galima perkelti į bendrinę kalbą, apibrėžti kaip tam tikras sąvokas ir terminus. Pažymėtina, kad juos tarpusavyje jungia ne abėcėlė, o reikšmės, semantiniai ryšiai, kuriuos lemia geografiniai ir topografiniai ypatumai, socialinė ir ūkinė aplinka, geomorfologinės, biologinės, zoologinės ir visos kitos vietų ypatybės. Etnogeografijos perspektyvą atskleidžia* kauprelės *– nedidelio žemės pakilimo – atvejis, šios sąvokos, žodžio vartojimo, mitologinio vaizdinio tyrimas. Abi savarankiškas straipsnio dalis vienija bendra problematika; etnogeografija – tai vietinio žmogaus žinojimas, žinių apie geografines, gyvenamas ir negyvenamas vietas, jų padėtį, formą, dydį ir ypatybes visuma.*

Reikšminiai žodžiai: etnogeografija, Lietuvos žemės vardynas, vietovardžiai, Mosėdis, Gervėčiai, kauprelė, kapai, pilkapiai

Daugelį akademinių mokslo sričių lydi neoficiali arba pusiau oficiali žinija. Dalį jos tyrėjai neretai vadina prietarais arba laiko mokslo neįrodytais dalykais. Tėvų, senelių ir prosenelių išsaugota patirtis, žinios apie vieną ar kitą dalyką dažnai nesutampa su mokslinėmis tezėmis ir hipotezėmis. Todėl teisėtai ar ne formuluojamos atskiros etnoastronomijos, etnobotanikos, etnomedicinos ir daugelis kitų sričių, kurių tiriamas dalykas yra ne profesionalioji, bet senoji, neakademinė išmintis. Šis straipsnis praveria duris į etnogeografiją, matuoja jos akiračius ir taip siekia atskleisti naujas, iki šiol tyrėjų neišnaudotas galimybes.

Mintis, kad greta geografijos mokslo, apimančio fizinę, ekonominę, socialinę ir visas kitas geografijos sritis, yra dar viena – etnogeografija, atėjo rankose laikant *Enciklopedinį geografijos žodyną*[1]. Jame išspausdintas išsamus upės rėvos, arba sėkliaus, aprašymas, bet nesėkmingai ieškojau daugelio kitų Neries upės ypatumus nusakančių pavadinimų, tokių kaip *atvaja*, *bukta*, *nartas*, *pliosas* ir kt.[2] Dar kartą, tik kur kas atidžiau, minėtą žodyną peržiūrėjau rengdamas šį straipsnį. Žodyne apstu perteklinės informacijos (pvz., parengti straipsniai apie kinų kalbą ir Italijos mafiją), tačiau nematyti daugelio Lietuvoje visuotinai vartojamų geografinių pavadinimų, tokių kaip *dubaklonis*, *piliakalnis*, *versmė* ir kt.

Iš lietuvių kalbos tarmių į *Enciklopedinį geografijos žodyną* pateko vos keli terminai, *palvė* ir *žiogis*, o prie tarptautinio žodžio *ozas* dar paminėtas *ožnugaris*. Geografų nedėmesingumą iš dalies pateisina kalbininkų – *Lietuvių kalbos atlaso* rengėjų požiūris į geografinius terminus lietuvių tarmėse.[3] Atlase apibendrinti duomenys tik apie miško (augančio ir iškirsto), aukštumų, klonio ir šaltinio pavadinimus. Suprantama, atsakomybe su atlaso rengėjais turi dalytis ir atitinkamų anketų autoriai, kurie geografijos sričiai, palyginti su daugeliu buities ir materialinės kultūros dalykų, skyrė suvis mažai dėmesio.

Tačiau prieš tai, nei į rankas paėmiau minėtus leidinius, žvalgiau laukus ir miškus, rinkau vietų vardus ir padavimus, peržiūrėjau daugelį XX a. 4-ajame dešimtmetyje mokytojų, eigulių, studentų užpildytų *Lietuvos žemės vardyno* anketų.[4] Šios nepaprastai vertingos, nes Valstybės archeologijos komisija į vietovardžius žvelgė labai atidžiai, kaip į „gyvųjų senovės paminklų rūšį“ ir rinko juos kartu su archeologijos, istorijos ir tautosakos žiniomis visoje Lietuvoje (Vilniaus kraštas tuo metu buvo okupuotas). Iš viso anketose įrašyta apie 150 000 vietovardžių – neįkainuojamas krašto pažinimo šaltinis.[5]

Etnogeografija ir jos akiračiai: Mosėdžio atvejis

Skaitant teritoriniu-administraciniu principu suskirstytas anketas į akis krinta vietų vardai, kurie kartojasi kaimyniniuose arba netoli vienas nuo kito esančiuose kaimuose. Antai istorinėje Kretingos apskrityje, Mosėdžio valsčiuje (užpildytos 43 gyvenamųjų vietų anketos, jose įrašyti iš viso 842 vietovardžiai) tokių vardų daugiau kaip septynios dešimtys. Tai abėcėlės tvarka: Apluokas (*Aplouks*)[6], Apušrotas (*Apušrouts*), Arkliaganis (*Arklagans*), Atkalnė (*Atkalne*), Ąžuolynas (*Ožaulynas*), tuomet Beržynalis, Biržis (*Biržys*), Blindynas (*Blindins*), Bobelinė (*Bobelėnė*) ir kt.

Kur kas rečiau nei žemės vardai (toponimai) pasikartoja vandenvardžiai (hidronimai). Tokių Mosėdžio valsčiuje nė nėra, bet kaip tik tokio pobūdžio yra *Aklažerė* (bala prie Mosėdžio mstl.) ir *Senupis* (senoji Šatos vaga Šačių k.).

Kodėl svarbūs pasikartojantys pavadinimai, giminiškų vietovardžių grupės ir jų antraštiniai žodžiai? Keldamas šį klausimą iš pirmo žvilgsnio darau tą patį, kas jau atlikta arba numatyta atlikti *Lietuvos vietovardžių žodyno* rengėjų. Tačiau, pabrėžtina, žodyne nepaisoma vietų vardų adresų, apsiribojama kraštu arba apylinke; jis ignoruoja pavadinimų, taigi ir geografinių vietų, tarpusavio ryšius; nenagrinėja vietų prigimties ir ypatybių, nepaiso iš vietinių žmonių nugirstų paaiškinimų, kurie dažnai lydi vietų vardus, įrašytus į anketas.

Pavyzdžiui, duomenys apie *Ožaulyną* – 8 ha ploto Būdvietės k. miškelį-ganyklą (molis su juodžemiu), esančią į rytus nuo Gvaizdžiauskio, *Lietuvos vietovardžių žodyne* sutraukti taip: „Ąžuolýnas, mš. [miškas], Ms [Mosėdis, Skuodo r.]; [pavadinimas kilęs] iš liet. *ąžuolas* ‘labai kietos medienos lapuotas medis (Quercus)’“[7], o apie *Bubelį* – 2,9 ha ploto dirvas (molėtą žemę) Palaukės k. pietinėje dalyje (pasakojama, kad „rusai daliję kariams po 1 ha žemės. Tokios sodybos buvo vadinamos bubeliais“), sutraukti taip: „Bùbelis, ar. [ariama žemė], Ms [Mosėdis, Skuodo r.]; vietovardžio kilmė ne visai aiški: gali būti iš liet. *bùbelis* ‚trobelninkas, kampininkas, mažažemis‘, **bubelė*; kita vertus, galima kilmė ir iš adv. *Bùbelis*, **Bubelė*“.[8]

Siekiant naudos ne tik lietuvių kalbotyrai, bet ir geografinės žinijos tyrimams, pavadinimams sugrąžinus adresus, vietoms – jų prigimtį ir ypatybes, vaizdas iš esmės pasikeičia. Mosėdžio apylinkėje (1–7 pav.) pasikartojančių vietų vardų sąrašas virsta šaltiniu etnogeografijos žodyno straipsniams. Štai pirmieji iš jų:

APLUOKAS (*Aplouks*), Būdvietė: pieva ir miškas, durpinė žemė, juodžemis, 12 ha; Ledžiai: ariama žemė, juodžemis, apie 5 ha; Prialgava: pelkė, šaltiniai, apie 4 ha; Šatės: ganykla, 1,5 ha; Šerkšniai: pieva, šaltiniuota, 7 ha, prie Bartuvos upės. **Apluokalis** (*Aploukale*), Gandlaukė: pievos keliose kaimo vietose, „taip vadina keletas ūkininkų savo atskiras pievas“; Rušiškės: pieva, apie 2 ha, A. Sutkaus, prie vieškelio. **Apluokai** (*Aploukai*), Igariai: pieva, daugiau durpinė, lygi su mažu slėsnumu, „žolė gera“, 20 ha; Mikulčiai: pieva, vietomis su krūmais, yra linmarkų su išleidžiamu vandeniu, 8 ha (plg.: **Veršapluokis** (*Veršapluokis*), Kulaliai: lanka, juodžemis, 1 ha, kaimo viduryje).

Lietuvių kalbos žodyne patvirtinama, kad *apluokas* yra etnogeografinė sąvoka. Tai aptvaras prie namų gyvuliams paganyti, taip pat vešli pieva prie upės ar kitoje aptvinstančioje vietoje, lanka: „Pieva, aptverta veršiams, bus apluokas“ (A. Juškos žod.), „Ir sausiausią metą mūsų apluokoj žolės netrūksta“ (Veiveriai).[9]

APUŠROTAS (*Apušrouts*, *Apušruots*), Bobiliškės: miškelis, žemė lygi, smėlynas, IV rūšis, apie 2 ha; Būdvietė: dirva, juodžemis su moliu, 4 ha, priklauso ūkininkui Vaitkui; Jundulai: krūmai, apie 0,5 ha, „auga drebulės“; Šatės: miškelis, apušynas, 60 × 100 m (plg.: **Epušynas**).

Lietuvių kalbos žodynas rodo tą patį, ką Mosėdžio valsčiaus anketos – apušrotu vadinamas apušių, kitaip drebulių, miškas: „Mes iš apušroto grybų užtenkam“ (Barstyčiai), „Nueik į apušrotą mietų prikirsti“ (Užventis), „Apušrotalyje ganiau karves“ (Ylakiai).

ARKLIAGANIS (*Arklagans*), Jundulai: dirva, apie 2 ha, „pirmiau buvo ganyklos“, S. Paulausko; Šatės (Sodalė): pieva, 0,5 ha. **Arkliaganė** (*Arklagana*), Šatės (Pagramantė): ganykla, 1,5 ha.

Lietuvių kalbos žodyne arkliaganiu vadinamas tas, kuris arklius gano. Kaip matyti iš pavyzdžio „Arkliaganas ir žąsininkas buvo aptvertas gyvat[v]ore“ (Žeimelis)[10], į žodyną neįtraukta viena iš *arkliaganio* reikšmių – arklių ganykla. Kaimuose apie Mosėdį jos ir buvo vadinamos Arkliaganiais arba Arkliaganėmis.

ATKALNĖ (*Atkalne*), Šatės (Derkinčiai): ariama žemė, 3 ha, „su mažu pakilimu“. **Atkalnės** (*Atkalnės*), Šerkšniai: pieva, smėlio podirvis, 3,5 ha, dešiniame Bartuvos krante, Rumbučio nuosavybė.

Lietuvių kalbos žodyne Atkalne vadinamas kalno šonas, atšlaitė, nuokalnė, pvz.: „Šonas kalno bus atkalnė, t. y. nuo viršaus kalno sulig pakalnės“ (A. Juškos žod.), „Šio kalno tokia stati atkalnė, kad niekaip negalima ant kalno užlipti“ (Kuršėnai), „Čia toki atkalnalė tėr, palaidės nėr ko dėti“ (Gargždai). Žodyno ir Mosėdžio valsčiaus anketų duomenys apie Atkalnę sutampa.

ĄŽUOLYNAS (*Ožaulynas*), Būdvietė: miškelis-ganykla, molis su juodžemiu, 8 ha; Šatės (Derkinčiai): miškas, 1 ha, „auga ąžuolų“. **Ąžuolynė** (*Uožolėnė*), Šatės (Pagramantė): ariama žemė, 1,5 ha, „buvęs ąžuolynas“. **Ąžuolija** (*Ožuolejos*), Kernai: ariama žemė, juodžemis, apie 60 ha, prie Puodkalių kaimo ribos ir Skuodo vieškelio.

Kitų papildomų paaiškinimų Ąžuolynui – ąžuolų miškui – nereikia. Taip pat kaip Apluokas, Apušrotas, Arkliaganis, Atkalnė ir Ąžuolynas gali būti aprašytas Beržynalis, Biržis, Blindynas, Bobelinė, Brukis, Būgnas ir daugelis kitų pavadinimų.

Pasiektu rezultatu jau būtų galima pasitenkinti, tačiau abėcėlinė vietovardžių seka, privaloma žodynui, nepaiso skirtingomis raidėmis prasidedančių vietų vardų ryšių. Priešingai, dažniausiai juos suardo, plg.: *Ažuogšilė*, *Ažuokamenis*, *Ąžuolai*, *Ąžuolas*, *Ąžuolė*, *... Ąžuopaščio pieva*, *Ažuoraisčiai*, *Ažuorinė*.[11] Todėl, toliau matuodamas etnogeografijos akiračius, pasikartojančių Mosėdžio valsčiaus vietų vardų sąrašą norėčiau rengti ne kaip abėcėlinę pavadinimų seką *Apluokas*, *Apušrotas*, *Arkliaganis*, *Atkalnė*, *Ąžuolynas*, bet nuo pavienių pavadinimų sukti prie tam tikrų semantinių grupių. Pirmoji iš jų socialinė, susijusi su vienos ar kitos žemės valdos priklausomybe, susidarymu, socialine aplinka. Antai:

BOBELINĖ (*Bobelėnė*, kitaip *Bubelis*, *Bobelis*) dirvos Baksčių, Brotykų, Mikulčių, Naujukų, Palaukės, Šačių, Šerkšnių, Šilalės, Šliktinės, Žebrokų k.; plg. *bobelis* „trobelninkas, kampininkas, mažažemis“.[12]

BUMBULINĖ (*Bombolėnės*) pievos Mosėdžio mstl., Nevočių, Udralių k.; plg. *bambalynė* „bambalų (dvaro šeimynos) gyvenamoji vieta“.[13]

KUNIGINĖ (*Konegene*, *Konigine*) iškirstas miškas Šliktinės, Žebrokų k.

ŽYDINĖ (*Žydinė*, *Žydeškes*) pieva, lankos, kūdra Kulalių, Šerkšnių, Tėvelių k.

DESENTINAS (*Desintina*, *Desentins*) ariama žemė, pieva Jundulų, Kusų, Šačių k.; plg. *desetina* „kiek didesnis už hektarą žemės sklypas, dešimtinė“.[14]

Mosėdžio valsčiuje žemės reforma kiek vėlavo, jos imtasi XX a. 4-ajame dešimtmetyje, t. y. tuo pačiu metu, kai buvo rašomos *Lietuvos žemės vardyno* anketos arba šiam surašymui pasibaigus (Daukšių kaimas į vienkiemius išskirstytas 1933 m., Gandlaukės – 1936 m., Kusų – 1939 m., Mikulčių – pradėtas 1939 m. ir pakartotinai skirstytas 1942 m.). Antroji vietų vardų grupė kaip tik ir apibūdina rėžinio kaimo ūkinę erdvę, dirbamos žemės rėžių padėtį, dydį, formą. Antai:

VALAKAI (*Valaka*) pieva, apaugusi miškeliu, dirva ir pieva Brotykų, Kernų, Šakalių k.

RĖŽIAI (*Rieže*, *Rėžaliai*) pieva, dirvos Miesto Kalniškių, Šerkšnių, Šilalės k.

KETVIRTAINIAI (*Ketvertainis*, *Ketvertaine*, *Ketoriuoka*) dirva, pieva ir dirva Jundulų, Šerkšnių, Šliktinės k.

MARGAI (*Marge*, *Margis*, *Margaliai*) dirvos su miškeliu, miškas, ariama žemė Budrių, Būdvietės, Daukšių Medsėdžių, Gandlaukės, Kulalių, Ledžių, Nevočių, Šačių, Virbalų k.

PRIDOTKAI (*Pridotka*, *Priduotka*) pieva ir dirva Brotykų, Nevočių k.

PLAČIOSIOS (*Platioji*, *Plačiosios*) dirvos, krūmais apaugusios pievos Budrių, Būdvietės, Gandlaukės, Krakių, Kusų, Mikulčių, Naujukų, Tauzų k.

SIAUROSIOS (*Siauroji*, *Siaurosios*, *Siauralės*) dirvos, pievos Brotykų, Budrių, Gandlaukės, Krakių, Mikulčių k., Mosėdžio mstl.

ILGOSIOS (*Ilgosios*) dirvos Gandlaukės, Mikulčių, Nevočių k.

TRUMPOSIOS (*Trompelės*, *Trumposes*) dirvos, pieva Budrių k., Mosėdžio mstl., Nevočių k.

SKERSOSIOS (*Skersoji*, *Skersėnė*, *Skersoses*) pieva, krūmai, dirva Budrių, Gandlaukės, Šačių, Tauzų, Žalgirių k.

KRYŽIŠKĖS (*Kryžėškės*, *Kryžiuoks*) dirva Baksčių, Bobiliškės, Šerkšnių k.

TARPELIAI (*Tarpalis*, *Tarpale*) dirvos, pievos Gandlaukės, Nevočių, Šačių k.

KLYNAS (*Klyns*, *Klyna*) dirva, pieva ir ariama žemė Baksčių, Bobiliškės, Gaubių, Miesto Kalniškių k., Mosėdžio mstl.; plg. *klynas* „trikampio pavidalo žemės plotas, kyšulys“.[15]

SŪRMAIŠIS (*Sūrmaišėlis*, *Sūris*) dirvos Daukšių Medsėdžių, Gandlaukės, Šačių k.

Trečioji vardų grupė apima ir rėžinio, ir į viensėdžius išskirstyto kaimo erdvę, įvairiai apibūdina vietos geografinę arba topografinę padėtį. Antai:

PAKAPIS (*Pakapis*, *Pakape*, *Pakapaliai*) dirva, pieva Gaubių, Igarių, Rušiškių, Šačių k.

PAPELKIS (*Papėlkis*, *Papelke*) dirvos Gandlaukės, Giršinų, Virbalų k.

PASODINĖS (*Pasodenes*, *Pasodis*) pieva, ariama žemė Budrių, Gandlaukės, Nevočių, Tėvelių k.

PRIEVARTĖS (*Pryvartė*, *Privartės*) ganyklos Gandlaukės, Igarių, Kulalių, Šačių k.

ATKALNĖ (*Atkalnes*, *Atkalne*) pieva, ariama žemė Šačių, Šerkšnių k.

KRAŠTINĖS (*Kraštenes*, *Kraštine*) ariama žemė Gaubių, Udralių, Virbalų k.

TOLIMOSIOS (*Tolimosios*) pievos, ariama žemė Gandlaukės, Naujukų k.

PRUDLAUKĖS (*Prudlaukės*, *Prudlonkės*) pieva, pelkelė Kernų, Kusų k.

Ketvirtoji vardų grupė – ūkinė. Ji veda nuo geografinės ir topografinės padėties apibūdinimo prie vietų naudojimo pobūdžio. Antai:

GANYKLOS (*Ganyklas*) bendros kaimo ganyklos Gandlaukės, Kernų, Kusų, Palaukės, Šačių k.

GANYKLALĖS (*Ganyklalės*) dirva, miškas Bakščių, Giršinų k.

PASTAUNINKAI (*Pastauninka*, *Pastauninks*) krūmais apaugusios pievos, miškas, ariama žemė, anksčiau buvo pieva Kernų, Krakių, Kusų, Ledžių, Naujukų, Šačių, Šerkšnių k.

APLUOKAS (*Aplouks*) pieva Būdvietės, Gandlaukės, Giršinų, Igarių, Ledžių, Mikulčių, Prialgavos, Rušiškių, Šačių, Šerkšnių k.

VERŠAPLUOKIS (*Veršapluokis*, *Veršininks*) pieva, lanka Kulalių, Šerkšnių k.

ARKLIAGANIS (*Arklagans*, *Arklagana*) ganykla, dirva Jundulų, Šačių k.

GENESYS (*Genesys*, kitaip *Parvaras*) keliukas Mosėdžio mstl., Šačių k.

MARO KAPELIAI (*Maro kapale*, *Markapiai*) kapinės Būdvietės, Erslos, Kulalių, Šačių, Šakalių k.

Penktoji vardų grupė – biologinė ir zoologinė. Tai posūkis nuo socialinių ir ekonominių temų prie biologinės įvairovės. Antai:

ĄŽUOLYNAS (*Ožaulynas*, *Ožoulejos*) ariama žemė, miškelis-ganykla Būdvietės, Kernų k.

BERŽYNALIS (*Beržynalis*, *Beržalė*) miškas, miškelis Daukšių Medsėdžių, Kernų k.

BLINDYNAS (*Blindins*, *Blendynas*) miškas, pievos, ariama žemė Būdvietės, Virbalų k.

APUŠROTAS (*Apušrouts*) krūmai Bobiliškių, Būdvietės, Jundulų, Šačių k.; plg. *apušotas* „apušių miškas, apušynas“.[16]

Šilalės kaimo šventvietė (Skuodo r.), ištirta 1970 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2013 m.

Rimų sodybvietė Erlos (Kernų tvenkinio) pakrantėje (Budrių k., Skuodo r.).
Po čia stovėjusia daržine buvo iškastas Lietuvos partizanų bunkeris. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

KADAGYNAS (*Kadagyna*, *Kadagins*) pieva, ganyklos Šačių, Šerkšnių k.

ŠILAS (*Šėls*, *Šėlius*, *Šilynas*) pieva, krūmai, kūdra Gandlaukės, Sniegiškių, Vindeikių k.

KRŪMAS (*Krūms*, *Kroms*) miškas, ariama žemė Giršinų, Simaičių k.

BIRŽIS (*Berštva*, *Beržtvalė*, *Biržė*, *Biržys*) krūmai, miškas, pieva Baksčių, Jundulų, Šačių, Šerkšnių, Žebrokų k.

ŽALIMAI (*Žalemai*, *Žalimas*) krūmais apaugusios pievos, pieva Gaubių, Virbalų, Žebrokų k.

GRIAUMEDIS (*Griaumedis*) kupstuota krūmais apaugusi pieva Daukšių Medsėdžių, Ledžių k.

NAUMEDIS (*Naumedis*) pieva Daukšių, Užlieknių k.

KIRMINĖ (*Kermene*) pelkė-durpynas Erslos, Miesto Kalniškių k., Mosėdžio mstl.; plg. *kirmėlė* „kirminas, gyvatė“.[17]

Šeštoji vardų grupė – geomorfologinė. Vardai apibūdina reljefą, jo formas. Antai:

KALNAI (*Kalna*) ariama žemė Daukšių Medsėdžių, Gandlaukės, Gaubių, Šačių k.

KALVOS (*Kalvos*) ariama žemė, pieva, miškas ir dirvos Giršinų, Krakių, Kulalių, Šačių, Tauzų k.

PILALĖ (*Pilalė*, *Pylelė*) keliukas, piliakalnis Erslos, Miesto Kalniškių, Šačių, Šakalių k.

BŪGNAS (*Būgns*, *Būgnijes*) kalnelis, pelkės Kusų, Žebrokų k.

DUBIOSIOS (*Dubiosios*, *Dubioji*) pieva su maro kapeliais Būdvietės, Erslos, Jundulų, Šačių k.

Septintosios grupės vardai – savybiniai, t. y. apibūdina vietos pobūdį, laidumą vandeniui, dirvožemio sudėtį ir kai kurias kitas ypatybes. Antai:

SMELTĖS (*Smeltės*, *Smėltina*) dirvos, pieva smėliuota Mosėdžio mstl., Šačių k.

SMILTLAUKIS (*Smiltlaukis*, *Smiltininka*) ariama žemė Daukšių, Udralių k.

ŽVYRIJOS (*Žvyrejės*, *Žviryns*) žvyrduobės Baksčių, Bobiliškės k.

LANKOS (*Lonka*, *Lunkas*) pieva su mišku Būdvietės, Naujukų, Nevočių, Prialgavos, Šačių k.

LIEKNAS (*Lieknas*, *Leikna*, *Leiknės*) šlapios pievos su krūmais, ganyklos Erslos, Gandlaukės, Kulalių, Palaukės, Simaičių, Tėvelių, Žalgirių k.

VELĖNIJOS (*Velėnėjes*) pievos, durpynė Baksčių, Igarių, Palaukės, Šilalės k.

PLĖŠIMAI (*Pliešėma*) dirvos Giršinų, Virbalų k.

DEGSNĖ (*Deksnės*, *Degsne*, *Deksnalė*) dirvos, miškas Daukšių Medsėdžių, Giršinų, Kulalių, Prialgavos k.

DEGIMAI (*Degimai*) šilynai Daukšių, Žalgirių k.

IŠDAGA (*Ėždaga*, *Išdegale*, *Oždega*) miškas, pelkė, pieva Gandlaukės, Ledžių, Šačių, Šliktinės k.

Pavyzdžiai rodo, kokie svarbūs tyrimams vietų vardai, kokie jie įvairūs ir gausūs. Visi paminėtieji ir šimtai kitų mažų ir didelių vietų vardų užpildo kaimo erdvę, tarpus ir tarpelius, susidarančius tarp gyvenamųjų ir ūkinių pastatų, yra patirties, stebėjimų ir žinių, šimtamečių žemdirbystės, gyvulininkystės ir visų kitų su žeme susijusių tradicijų atspindys. Pasikartojantys vietų vardai kartu yra tam tikri terminai. Pažinus už jų slypinčias sąvokas, galima kalbėti apie etnogeografiją kaip išskirtinę geografijos sritį ar šaką – neakademinį žemės mokslą.

Neryškus, kartais net neaiškus santykis tarp apžvelgtų, Mosėdžio valsčiaus kaimuose pasikartojančių tikrinių vardų ir bendrinės kalbos žodžių rodo, kad tarp vietų vardų ir bendros geografinės žinijos yra tiesiogi-nis ryšys. Kaip tik tai matyti, žvelgiant į pavadinimus *Kadagynas*, *Lieknas*, *Papelkis*, *Šilas* ir daugelį kitų. Čia žodis skamba be vietos, čia, žiūrėk, jau kurią nors iš jų *pavadina*. Vadinasi, kultūra tikrai turi žodyną, kuriuo žmonės remiasi vietoms suteikdami vardus.

Minėtas žodynas remiasi vietos žmogaus asmenine patirtimi ir sukaupta išmintimi. Tai jau buvo galima pastebėti prie vietovardžio *Apušrotas*, t. y. drebulynas, radus pastabą, kad ten „auga drebulės“, o prie *Apluokų*, reiškiančių aptvertą ganyklą, – kad ten „žolė gera“.

Pavyzdžiai iš bendrinės kalbos, iš *Lietuvių kalbos žodyno* rodo, kad žemės patirtis yra perdėm empirinė. Antai *smiltis* arba *smiltikė* esanti „[vandeniui] įlaidi žemikė“, *prasmiltė* yra „žemė nederanti“, *dyksmiltė* – dirva smėlynė, kuri „nieko neaugin savė[je]“, *kiaurasmiltėje* ir ant *puteklinės smilties* taip pat „nieks neaug“. Savo ruožtu *švygžlė* – tai priesmėlio dirva, bijanti „ir lietaus, ir giedros“, *trydsmiltė* – prasta žemė, kur „ištisai smėlis“, *nuogapustys* – pustomas smėlis. Ir tik *apysmėlyje* pasodintos bulvės augančios gražios.

Pabrėžtina, kad daugelį paminėtų ir nepaminėtų vietovardžių Mosėdžio valsčiaus anketose taip pat lydi de-

Iš akmenų sukrautos ežios Kūlių Pilalės miške (Auksūdžio k., Kretingos r.). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

talus žemės paviršiaus ir dirvos apibūdinimas, pavyzdžiui: „Purvas, dumblynas“ (*Prudlonkės*, Kernų k.), „Traidžemė“ (*Pastauninka*, krūmais apaugusios pievos Krakių k.), „Lygi vieta, smulkus smėlis“ (*Smiltlaukis*, Daukšių k.), „Smėlio žemė, akmenuota ir krūmokšliais apaugusios pievos“ (*Kuleitė*, Gaubių k.), „Žvyras su smėliu“ (*Gargždes*, Prialgavos k.), „Žvyrynas ir ariama žemė“ (*Žvizdrynas*, Šačių k.) ir t. t.

Ryšys tarp vietų ir jų vardų akivaizdus – daugelį kartų apie tai girdėta ir skaityta, bet neįsisąmoninta, arba kirčiuojant, linksniuojant ir etimologizuojant pamiršta, kad šioje vietoje svarbiausia... pati vieta.

Prie socialinio ir ekonominio vietinių žmonių gyvenimo, prie augmenijos, gyvūnijos ir vietų naudojimo pridėjus geografiją, topografiją ir dirvožemį, mintis apie lietuvių etnogeografiją – žemės patirties ir su ja susijusios išminties raišką – atrodo kaip dar niekada iki šiol tikra ir netgi apčiuopiama; kaip kad pažiūrėjęs po kojomis, palietęs pirštais, eidamas keliu pats ir stebėdamas vežimą traukiantį arklį vietinis žmogus galėjo tiksliai pasakyti, kokia tai žemė, kelias, kokios jo ypatybės.

Tai, kad žodžiai iš etnogeografijos žodyno gyvuoja tikrinių vardų forma, jokiu būdu nereiškia, kad kaimo ir miško erdvėje nėra kitų, kitokio pobūdžio vardų (plg. *Alseikiškę*, *Barboros kalną*, *Sirvydo balą* ir daugelį kitų nesikartojančių pavadinimų Mosėdžio valsčiuje). Tiek vieni (etnogeografijos terminai), tiek kiti (unikalūs pavadinimai) sugyvena, tam tikrais atvejais vieni kitus keičia; vietų vardai dažnai atspindi socialinę aplinką, yra tiesiogiai veikiami jos kaitos.

Antai lietuviškoje Gervėčių saloje esančio Galčiūnų kaimo vietų vardai (dirvų pavadinimai) yra būdingi rėžiniam kaimui: *Galiniai*, *Placosios*, *Saurutė*, *Skersinė* ir kt.[18] Tokie pat pavadinimai jau pažįstami iš Mosėdžio valsčiaus anketų, tad visiškai pagrįsta kalbėti apie logiką, modelius ir schemas, tam tikras vietų vardų grupes.

Tai pačiai Gervėčių salai priklausantis Gėliūnų kaimas į vienkiemius išsiskirstė 1926 m. ir po aštuonerių metų, t. y. 1934 m., dirvų pavadinimai čia buvo iš esmės praradę panašumą į rėžinio kaimo vietovardžius. Tiesa, čia yra kitų etnogeografinių pavadinimų, kurie, kaip ir buvo galima tikėtis, susiję su savininkais, geografine padėtimi ir topografija, vietos naudojimu, augmenija bei dirvožemiu: *Ažutiltė*, *Dirvonas*, *Eglynas*, *Gudzinykų Trakai*, *Karklynas*, *Klonės*, *Klonelės*, *Oškabarzdynė*, *Pieskynai*, *Samanyčia*, *Suntaka*, *Šlynos*, *Teletnykas*, *Viršukalnė*, *Žvirynė* ir kt.[19]

Geografiškai Mosėdžiui tolimi, bet turiniu artimi pavyzdžiai iš Gervėčių salos patvirtina, kad kaimų struktūra, žemės naudojimas ir gyvensena turi įtakos vietų vardams, jų pobūdžiui ir net skaičiui. Iš dalies tai padeda įsivaizduoti senoji kartografija, jos piešiama žemėvalda. Antai laisvo, savaiminio plano Plaušinių kaimas Mosėdžio valsčiuje tyrinėtojų sutartinai laikomas *lauko* tipo gyvenvietės pavyzdžiu.[20] Sunku tiksliai pasakyti, kiek XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje čia buvo vietų su vardais. Matyti, kad sodybos ir ūkiai buvo išsidėstę tolėliau vienas nuo kito.[21] 1935 m. *Lietuvos žemės vardyno* anketoje, kurią remdamasi vietos gyventoju Jonu Adomausku (apie 50 m. amžiaus) užpildė netolimo Udralių kaimo pradžios mokyklos mokytoja Aleksandra Jasmontienė, įrašyti keturių Plaušinių kaimo vietų vardai: *Bartuva* (upė), *Bonkiaulės* (krūmais apaugusios pievos), *Užupiai* (pieva), *Skronda* (bala). Tai verčia manyti, kad Plaušiniuose vietų vardų tikrai buvo santykinai mažiau nei kituose, rėžiniuose kaimuose. Išsamus vieno jų – netoliese esančio Budrių kaimo paveikslas yra pažįstamas kraštotyrininko Igno Jablonskio dėka.[22]

Įspūdį sustiprina kiti XX a. 4-ojo dešimtmečio žemės reformos duomenys: išskirsčius į vienkiemius senovinį rėžinio plano Auksūdžio kaimą Darbėnų valsčiuje, Kretingos apskrityje, iš 799 kaimo rėžių (ariamos žemės, pievos, miško) liko 85 sklypai. A. Mazalo įpėdinių ir J. Švarno žemė prasidedant reformai buvo atitinkamai 28 ir 31 rėžyje (iš viso A. Mazalo įpėdiniams priklausė 27,09 ha, o J. Švarno – 32,39 ha žemės). Vykdant reformą A. Mazalo įpėdiniams buvo suformuotas vienas sklypas (20,95 ha; matyt, geresnės kokybės žemės), o J. Švarnui – du (22,53 ha).[23]

Struktūriniai žemės valdymo pokyčiai turi įtakos vietų vardams. Pokyčiai vyksta ne tik laukuose, bet ir artojų namuose. Valdant žemę, sutelktą vienoje ar keliose vietose, užtenka mažiau vietų vardų, nei turint dešimtis rėžių. Taigi vietų vardai atspindi esamą tvarką ir tam tikra prasme ją įtvirtina. Savininkų, naudojimo, augmenijos ir gyvūnijos kaita veikia vardyną, gali pakeisti vietų vardų ir net vietų skaičių, tačiau etnogeografija nepražūva. Geografinės padėties, topografijos ir žemės paviršiaus (reljefo ir dirvožemio) matmuo iš esmės nesikeičia.

Deja, šiandien etnogeografijos akiračiai siaurėja, žodynas menksta ir žinija nyksta ne vien todėl, kad mažėja vietinių žmonių, dirvožemio, žemės paviršiaus, miškų, upių, ežerų ir pelkių žinovų. Padėtį blogina tai, kad aplinkosaugininkai, visi žemės ir gamtos tyrinėtojai savo darbuose dažniausiai priversti vartoti ne lietuvių prigimties, o sunormintus pavadinimus. Jie turi atitikmenis užsienio kalbose, parankūs daugeliu kitų požiūrių. Tam

Daukšių Maro kapeliai (Skuodo r.). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

daug įtakos turi ir Europos Sąjungos dokumentai, kurių terminija perkeliama į Lietuvą. Taip, užuot rašius *aklaženis*, sakoma *natūralūs distrofiniai ežerai*, taip pat *šienaujamos mezofitų pievos*, *eutrofiniai aukštieji žolynai*, *degradavusios aukštapelkės* ir daugelis kitų.[24]

Iš etnogeografijos žodyno: *kauprė*, *kauprelė*

2011 m. per kompleksinę Gervėčių ekspediciją į devintą dešimtį įkopęs Vladas Kiškelis, lydėdamas iš savo kiemo Gėliūnuose, pasakė, kad jo uošvių Urbanavičių namas kitados stovėjęs ant *kauprelės*. Ne visuomet bendraudami su mumis gervėtiškiai užsimiršta ir kalba taip, kaip yra nuo mažens įpratę. Pirmą kartą išgirstos *kauprelės* reikšmę po kelių dienų neprašoma aiškino Marija Mažeikienė iš Petrikų:

> Kur aukščesnė žemė, tai kauprelė (...). Laukas... nelygus gi laukas būva – ir aukščiau, ir žemiau va te itai vingiuotas. Nu tai kur žemiau, tai lobėlis vadzino, ė kur aukščiau – kauprelė.

– *Labai įdomu, kauprelė... tai visi taip sakydavo*? *Kauprė*, *kauprelė?*

– Teip. Un kauprelės kur jau būdavo kartais dzirva ir, znai, tokia ilga kauprelė, ar iš pradzių dzirvos, ar kiek možšimtas metrų būna kauprelės, tai tadu jau tėj un kauprelės sėdavo grikius arba avižas sėdavo. Un kauprelės jau blogiau derėjo visa kas. Ė jau lobėly geriau visa kas augo.

– *Tai ta dzirva gali eiti ir per lobelį, ir per kauprelį?..*

– Teip, ir per lobėlį, ir per kauprelį. Paskui... Būva kauprela, paskui lobėlis, paskui vėl kauprela, va teip ir aidavo dzirva. Kap laukas gi vingiuotas, tai teip ir...

– *Tai kuo tada skiriasi kauprė ar kauprelė nuo kalno, kalnelio?*

– Nu kalnas tai jau aukštesnis gi jau būva kalnas ir jau ne... kalnas nedirbamas. Ė kauprelė gi arba kauprė žemės, tai dirbama gi žemė.

– *Dirbama?*

– Teip, dirbama žemė. Ė kalnas tep jau. Kalnas tai jau aukštesnis jau kalnas (...) ir un kalno jau nedirba niekas nieko.[25]

Taigi *kauprelė* – nedidelis kalnas, dirbamos žemės iškilimas. Kauprelių, tokių kaip iš pasakojimo, akimis

Šilalės kaimo viensėdis (Skuodo r.) prie kelio į Mosėdį. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka. 2012 m.

teko ieškoti ilgai. Daugelį jų, matyt, išlygino melioratoriai arba ilgainiui nuarė traktoriai. Pirmą kartą kauprelę pamačiau jau sugrįžęs iš Gervėčių, kaip neretai nutinka, pro automobilio langą (8 pav.). Akimirksniu supratau, kas tie dirbamų laukų iškilimai, supratau, kad iš aplinkos kauprelę išskiria ir žemės paviršiaus pabangavimas, ir spalva (pvz., smėlio gelsvumas arba priemolio rudumas).

Kodėl apskritai kauprei arba kauprelei, tai nežymiai reljefo formai, reikia pavadinimo? Į šį klausimą iš dalies jau atsakė M. Mažeikienė, paaiškinusi, kad ant kauprelės nedera tai, kas dera lobelyje (ir galbūt atvirkščiai). Kitas dalykas, ir prie jo noriu sustoti ilgiau, kad kalnus, kaip ir kitas reljefo formas, privalu tam tikru būdu nusakyti, jie turi leistis nusakomi. Priešingu atveju tarpusavyje nesusikalbės nei šeimos nariai, nei kaimynai. Antai *skaudrus* kalnas yra tas, „nuo kurio nenuvažiuosi vežimu“, o *nulėdnus* – tas, „kur gali su vežimu lengvai nusileisti“. *Smaigus* kalnas visus pasmaugia, t. y. nuilsina, *pavaizdus* kalnas yra tas, nuo kurio „gali toli užregėti“. Statūs kalneliai lyginami su krosnimi („Status kalniukas kaip nuo pečio“), neariami ir nešienaujami – su skauduliais.

Riba tarp būdvardžiais nusakomų kalnų ir etnogeografinių pavadinimų – nežymi ir neaiški, nes *Lietuvių kalbos žodynas* ir *Lietuvos žemės vardyno* anketos čia pat pateikia tokius bendrinių ir tikrinių kalnų pavadinimų pavyzdžius:

aukštakalnis (aukštas kalnas),
žemakalnis (žemas kalnas),
staigiakalnis (staigiai kylantis kalnas),
skuburėlis (status, staigus kalnas),
slanka (kalnas, kuris slinksta),
kaupras (iš lengvo iškyląs kalnas),
grandas (kalnelis, paprastai pievose),
bubinas (plika vieta, paprastai kalnelis pievoje),
garainė (aukštesnė lauko vieta),
randas (po vandeniu suneštos smiltys),

smiltkalnis (smilčių kalnas),
pasmiltkalnis (smėlio kalnas),
molinis kalnas (molio kalnas),
raudonkalnis (nurudavęs molio kalnas),
druskakalnis (druskos kalnas),
krosniakalnis (kalnas su akmenų krūsnimis),
graužakalnis (graužo kalnas),
žvyrkalnis (žvyro kalnas),

girkalnis (girios kalnas),
plikakalnis (plikas, neapaugęs kalnas),

kaukorė (grynas, plikas kalnas),
gyvasis kalnas (kalnas, kurio neužželia žolė),

piliakalnis (supiltas kalnas),
kastinis kalnas (sukastas kalnas),

alkos kalnas (šventas, aukojimo kalnas),
bažnytkalnis (bažnyčios kalnas),
kapiakalnis (kapų kalnas),
maldingas kalnas (kalnas, ant kurio per Kryžiaunas dienas giedamos giesmės).

Palyginkime: istorinės Telšių apskrities Žarėnų valsčiaus *Lietuvos žemės vardyno* anketose minimi ir paaiškinami šių kalnų pavadinimai: *Šventorkalnis* (Krepštų k.: „Kol nebuvo Lauksodyje bažnyčios, buvę manyta statyti bažnyčią ant to kalnelio“), *Linksmakalnis* (Pakulniškių k.: „Nuo jo toli matyti ir gražus, linksmas reginys“), *Lapykalnis* (Rešketėnų k.: „Lapės turi ten išsikasusios daug urvų“), *Šilokalnis* (Kungių k.: „Kalva su smėlio dirvožemiu“), *Blindakalnis* (Šėmų k.: „Seniau buvusi apaugusi blindėmis“), *Bezdakalnis* (Dargiškių k.: „Seniau tame kalne buvo trobelė, apie kurią augo alyvų (bezdų) krūmai“) ir kt.

Kauprė ir *kauprelė* priklauso mažųjų kalnų klasei. Skiriamasis jų bruožas yra nedidelis aukštis, šlaitų nuolaidumas ir, kaip rodo pavadinimas, kilmė. Kauprelės atsiranda *kaupiant*, taip pat *gaubiant*, *kuopiant*, paprastai tariant, lygioje vietoje ant žemės paviršiaus sužeriant aplinkines žemes. Palyginti su didžiaisiais kalnais, šie atsiranda *pilant*, kai žemės paprastai imamos kažkur vienoje vietoje, o išpilamos kitoje.

Nesvarbu, kas kaupia kaupreles ir tos pačios kilmės *kaupus*, *kauburius*; kaupiama turint tikslą iš ko nors (pvz., sąšlavų) padaryti kalnelį, arba padaryti jį virš ko nors (pvz., bulvių) – tą aiškiai rodo veiksmažodžių *apsikaupti*, *kaupinėti*, *sukuopti* ir daugelio kitų vartojimas. Tačiau reikšminga tai, kad čia pat išnyra *kapas*.

Lietuvių *kapas* reiškia ne tik vietą, kur mirusysis palaidotas, bet (ir tai svarbiausia) virš kapo sukastą žemių kauburį, plg.: „Čia keno šviežias kapas sukastas“ (Daukšiai), „Aš apkapijau kapą“ (A. Juškos žod.). Mi-

Kauprelė tarp dirbamų laukų Perlojos apylinkėse (nuotraukos viduryje). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2012 m.

Kušleikių pilkapis, vadinamas Kapmilžiu, kitaip – Velnio Kapais (Kelmės r.). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2009 m.

nėtina žodžio *kuopti* reikšmė „laidoti“: „Numirėlį kuopia“ (Dysna).[26]

Tai, jog *kapas* yra žemių kauburys, patvirtina faktas, kad kaupai bulvėms saugoti gali būti vadinami kapais, plg.: „Jų duobės kapas įgriuvo ir bulves užgriuvo“ (Liškiava), „Apsikapėjo bulvė ir nesupuvo“ (Šatės); ypač dažnai bulvių kaupai vadinami *kapčiais* – taip vietinių gyventojų vadinami Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos pilkapiai, datuojami III–XII a. (rytuose pavadinimas tariamas *Капцы* ir netrukus jį nustelbia krivičių pilkapiams būdingas pavadinimas *Валатоўкі*).[27]

Istoriniai aktai rodo, kad seniausias žinomas Lietuvos pilkapių pavadinimas yra *kapmilžis*: *Капмильжисъ*, *гора въ им. Кевнарахъ*, *Крож. в.* (1575 m., Kiaunoriai), *Копмильжисъ*, *поле-кустовье въ селъ Кевнарахъ* (1590 m., Kiaunoriai), *Капмильжисъ*, *нива въ им. Пожобрахъ, Росен. в.* (1597 m., Pažobris), *Капмильжи*, *грунтъ въ полъ Довмантахъ, Велен. в.* (1588 m., Veliuonos kraštas), *Капмильжи*, *гай именія Поводокстъ, въ Крож. в.* (1599 m., Kražių kraštas).[28]

Gyvoji kalba išsaugojo *kapmilžį*, kuris dar įvairuoja kaip *kapmilžė*, *kačmilžė*, *katmilžė*, taip pat ir kaip *milžkapis* ar *milžinkapis*. Ypač dažnai Kapmilžiais ir (arba) Milžkapiais vadinamos Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos pilkapių grupės (9, 10 pav.). Anksčiau išvardytose, XVI a. paminėtose vietovėse: Kiaunoriuose (Kelmės r.) ir Pažiobryje (Raseinių r.) iki mūsų dienų taip pat išliko, tiesa, tik iš dalies ir apardyti, senajam geležies amžiui (II–IV a.) būdingi pilkapiai.[29]

Lietuvių kalbos žodynas nurodo, kad *kapmilžis* reiškia milžinkapį. Tai tik dalis tiesos, kuri, neatmestina, kyla iš liaudiškos žodžio etimologijos. Tiksliai žinodami kalbinę *kapo* prigimtį (tai kauburys palaidojimo vietoje) galime paaiškinti *kapmilžio* ir, turimais duomenimis, tik vėliau dokumentų fiksuojamo *milžkapio* reikšmes.

Jos abi panašios, sietinos su veiksmažodžio *melžti* (*milžti*) reikšme „keltis skauduliui, tvinkti“, pvz.: „Pirštas melžas“ (Salantai), „Užsimilžusi popūkšlė [= pūslė], skaudulys“ (A. Juškos žod.), „Jau pradėjo milžties skaudulys, must, greit trūks“ (Veiveriai).[30] Taigi *kapmilžis* aiškintinas kaip kapas – žemių kauburys, kuris ištvinkęs (*susimelžęs*) taip pat kaip pūslė ir turi jos formą; *milžkapis* – tai taip pat kaip *užsimilžusios* pūslės formą turintis arba į vieną vietą sužertų (*sumilžtų*) žemių kauburys, kapas. Padavimuose *milžkapiais*, savaime suprantama, laikomi milžinų kapai.[31]

Dėmesį atkreipia tai, kad karvės melžimas primena žemių kaupimą – pieną iš keturių spenių reikia melžti į milžtuvę, kaupinėjant atliekamas panašus veiksmas – žemės iš skirtingų vietų yra žeriamos į vieną kaupą. Atsitiktinai ar ne, nedirbamas, nenaudojamas kalnas žmonių lyginamas su skauduliu, plg.: „Tas kalnas kaip skaudulys – neariamas, nešienaujamas“ (Šatės).[32] Taip pat skausminga liesti ant rankų arba kojų tvinkstančias pūsles, šimtmečiais žemdirbių nebuvo kliudomi pilkapiai.

Išsiaiškinus, ką reiškia *kauprelė*, atkūrus kalbinius, paskui istorinius ryšius tarp *kapmilžių* – senovės lie-

tuvių pilkapių ir palaidojimo vietoje kaupiamų *kapų*, straipsnyje lieka dar vienas svarbus klausimas. Ką reiškia kapas – virš palaidoto mirusiojo sukauptos žemės kauburys?

2012 m. birželio 5 d, leidžiantis ieškoti švento, iš po ąžuolo šaknų trykštančio Kražių Medžiokalnio šaltinio (Kelmės r.) vedlė, galinti eiti tik ritmingai abiem rankomis perkeldama ramentus, 76-erių Janina Arlauskytė-Garbenienė iš Vašilėnų tarė: „Jei užlipsiu į Medžiokalnį, tai dar metus gyvensiu.“ Jai atitarė antroji palydovė – 96-uosius skaičiuojanti, į kalną su lazdele kopusi Juzefa Ramanauskaitė: „Jeigu užlipsiu, tai gyvensiu iki šimto“ (J. Ramanauskaitė, kilusi iš Kakarykalnio viensėdžio – tai jau legenda, Jurgio Dovydaičio pateikėja, tautosakos rinktinės „Kakarykalnio aidai“ autorė; didelei nuostabai, ją mažoje trobelėje Kražiuose radome gyvą ir sveiką) (11 pav.).

Tai, kas moterų pasakyta, buvo panašu į apžadą, linkėjimą ar net užkalbėjimą, kurio kitomis aplinkybėmis neišgirsi, o jeigu išgirsi, tai jis neskambės taip, kaip tą girdėjome kartu su Arūnu Baltėnu ir Mantu Lapeika, būdami Medžiokalnyje.

Gyvenimas neretai lyginamas su kopimu į kalną: „Jau į šešiasdešimtus įlipau“ (Radviliškis), „Į devintą dešimtį įlipęs (devintą dešimtį pradėjęs) eiguliavo“ (Bartininkai), „Jis jau aukštai įlipęs į senystę“ (G. H. F. Nesselmano žod.)[33], tačiau tą kartą iš mielai mums padėti sutikusių pateikėjų pusės tai buvo rizikingas, tikrų tikriausias jėgų išbandymas, *varžymasis* su kalnu, kas ką įveiks. Nugalėjo senolės – jos įkopė, perkopė, arba, dar svarbiau, – savo žingsniais išmatavo statų kalno šlaitą ir jį *peržingsniavusios* laimėjo gyvenimo metų. Juk peržengęs ką nors, tampi *viršesnis*, savo žinion ir kontrolėn paimi tai, kas peržengta.

Kas būtų nutikę, jeigu varžybas, panašias į tas, kurios vyko Medžiokalnyje, būtų laimėjusios ne senolės, o kalnas? Grįžtu į pradinę padėtį, prisimenu žodžius: „Jeigu užlipsiu, tai gyvensiu...“ ir tariu: „Jeigu neužlipsiu, tai... ant manęs užlips kalnas (= iškeliausiu į kapus).“

To neištarė nei J. Garbenienė, nei J. Ramanauskaitė, tą pasakiau aš, rašydamas šias eilutes, tačiau omenyje turėjau plačiai žinomą gyvenimo metų, rūpesčių ir ligų palyginimą su pečius slegiančiu kalnu, plg.: „Kad šitą darbą baigčia, tai kalnas nusiristų nuo pečių“[34]; taip pat ir žvaliau pasijutęs ligonis, pasveikęs arba sveikstantis, pasakys, kad jis dabar jaučiasi lyg keletą metų nuo pečių nusimetęs. Iš to išplaukia, kad metai ant žmogaus pečių kaupiasi lyg kauprelė arba *kuprelė* (ši, žinoma, taip pat turi žemės pakilimo, nelygumo reikšmę), mirties akimirką ji ir prislegia žmogų, tampa jo kapu, kitaip tariant, žemių kauburiu virš palaidojimo vietos.

Šiaulaičių pilkapiai, vadinami Kapmilžiais (Radviliškio r.). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2013 m.

Kopiant į Kražių Medžiokalnį. J. Garbenienė kairėje, J. Ramanauskaitė – dešinėje. Arūno Baltėno nuotrauka. 2012 m.

Apibendrinimas ir išvados

Greta geografijos mokslo, kuris apima fizinę, socialinę, ekonominę ir daugelį kitų geografijos sričių, yra dar viena – *etnogeografija*. Tai neoficialaus, neakademinio žemės mokslo pavadinimas, žinių apie geografines, gyvenamas ir negyvenamas vietas, jų padėtį, formą, dydį, ypatybes visuma.

Etnogeografija tiria vietinio žmogaus žinojimą – šimtametę žemdirbystės, gyvulininkystės ir visų kitų su žeme susijusių tradicijų išmintį ir patirtį. Svarbus etnogeografijos tyrimų šaltinis – sąvokos ir terminai, kurie reiškiasi kaip visų rūšių, mažų ir didelių vietų vardai. Jie sudaro tam tikrą žodyną, leidžiasi apibrėžiami, iš tikrinių pavadinimų lengvai virsta bendrinės kalbos žodžiais.

Mosėdžio apylinkės vietovardžių tyrimas, pirminė etnogeografijos žodyno apžiūra rodo, kokie platūs etnogeografijos akiračiai, kokias naujas lietuvių prigimtinės kultūros tyrimų galimybes ši sritis siūlo, kaip etnogeografija praturtina tarpdalykinių lituanistinių tyrimų lauką. Pavyzdinis – *kauprelės* atvejis.

Kauprelė reiškia nežymiai iškilusią dirbamos arba kitaip judinamos, sujudintos (*apkauptos*, *sukauptos* ar *užkauptos*) žemės vietą. Tas pakilimas gali būti gamtinė žemės paviršiaus forma arba žemės judinimo pasekmė, arba ir viena, ir kita.

Istoriniuose aktuose užfiksuoti *kapmilžiai*, taip pat žinomi kaip *milžkapiai*, yra seniausias Šiaurės Lietuvos ir Žemaitijos pilkapių pavadinimas; jam artimas Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos pilkapių pavadinimas *kapčiai* „apkaupta vieta, kapas“.

Kauprelė pagrįstai lyginama su senstančio žmogaus siluetu, ant palinkusių pečių atsirandančia *kuprele*, kuri po mirties virsta kapu – žemės kauburiu, sukaupiamu virš mirusiojo laidojimo vietoje.

Kilimas aukštyn, *kopimas* kaip gyvenimo vaizdinys ir gyvenimo naštos palyginimas su kalnu leidžia atsargiai spėti, kad kalbama apie tą patį kalną, kurio viršūnė, pasiekta gyvenimo pabaigoje, yra *apledėjusi*. Todėl mirusiojo vėlei tvirtai įsikabinti reikia prieš mirtį užantin užkištų nagų arba artimųjų į kapą įdėtų apkaustytų lokio nagų – tai nauja tyrimų tema.

Straipsnis parengtas trečiajame Prigimtinės kultūros seminare „Vieta ir erdvė: suvokti, įsibūti, komunikuoti“ (2012 m. birželio 30 d., Rumšiškės), skaityto pranešimo „Nauja galimybė atrasti žemę, arba etnogeografija ir jos akiračiai“ pagrindu.

SANTRUMPOS

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas.
LKI – Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyrius.
LKŽe – Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto 1 leid. (2005). Prieiga per internetą: www.lkz.lt. [Žiūrėta 2013 m. spalio 10 d.].
LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas.

NUORODOS

1. Vaitiekūnas Stasys. *Enciklopedinis geografijos žodynas*. Kaunas, 1994.
2. Plačiau žr. Vaitkevičius Vykintas. *Neris. 2007 metų ekspedicija* / 1. Vilnius, 2010, p. 115, 118.
3. *Lietuvių kalbos atlasas* / 1. *Leksika*. Ats. redaktorius K. Morkūnas. Vilnius, 1977.
4. *Lietuvos žemės vardynas, renkamas Švietimo Ministerijos*. *Žemės vardų* anketos [1935–1939 m.]. LKI.
5. *Lietuvos vietovardžių žodynas. A–B*. Vilnius, 2008, t. 1, p. XIV.
6. Dalis vietų vardų, įrašytų į *Lietuvos žemės vardyno* anketas, sukirčiuoti, dalis – ne. Šiame straipsnyje originalios, į anketas įrašytos vietovardžių formos rašomos pasviruoju šriftu nekirčiuotos.
7. *Lietuvos vietovardžių žodynas*, p. 266.
8. *Lietuvos vietovardžių žodynas*, p. 580.
9. LKŽe: *apluokas*.
10. LKŽe: *gyvatorė*.
11. *Lietuvos vietovardžių žodynas*, p. 265–273.
12. LKŽe: *bobelis*.
13. LKŽe: *bambalynė* (2).
14. LKŽe: *desetina.*
15. LKŽe: *klynas.*
16. LKŽe: *apušotas* (1).
17. LKŽe: *kirmėlė*.
18. Vaičiulytė-Romančuk Ona. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje*. *Pavardės ir mikrotoponimai*. Vilnius, 1996, p. 124–125; plg. LTR 4156/207.
19. *Lietuvos žemės vardyno* anketa (Gėliūnų k., Gervėčių vls., Vilniaus–Trakų apskr. [metai ir aut. pavardė nenurodyta]).
20. Plg. Žulkus Vladas. Kuršių kaimai XI–XV a., *Lietuvos archeologija*, 1999, t. 18, p. 137.
21. LVIA f. 1292 ap. 1 b. 143.
22. Jablonskis Ignas. *Budrių kaimas*. Vilnius, 1993.
23. LCVA f. 1250 ap. 4 b. 5/79.
24. Plg.: *Europinės svarbos buveinės Lietuvoje. Lietuvoje aptinkamų Europos sąjungai svarbių buveinių tipų aiškinamasis vadovas*. Vilnius, 2001.
25. *P*. Petrikai, Astravo r., Baltarusijos Respublika – Marija Petrikaitė-MažeikienĖ, 88 m., kilusi iš Girių vnk. *U*. V. Vaitkevičius ir Ž. Montvydas 2011 m. rugpjūčio 11 d. *Šfr*. A. Kairienė 2011 m.
26. LKŽe: *kapas*.
27. Дучыц Л. *Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў*. Мінск, 1993, с. 11–13.
28. Спрогис И. Я. *Географическій словарь древней Жомойтской земли XVI столетія,* Вильна, 1888, с. 127.
29. *Pilkapis* laikytinas naujadaru, vokiečių *Hügelgrab* vertimu.
30. LKŽe: *melžti*, *milžti.*
31. Plg. Kerbelytė B. *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius, 1970, p. 63–64.
32. LKŽe: *skaudulys*.
33. LKŽe: *lipti* (1).
34. LKŽe: *risti*.

A new opportunity to discover the land, or ethnography and its horizonts

Vykintas Vaitkevičius

This article is oriented towards ethno-geography — a field of geography, as of yet having garnered little interest from researchers, being the unofficial study of the land's space and surface. This is the knowing of a local person, their knowledge on geographical, living and non-living locations, their situation, form, size and properties, in other words — centuries-old wisdom and experience on agriculture, livestock and all other land-based traditions. The ethno-geographical conception is grounded by the article's author's experience in exploration and collection of place names, research of the Lithuanian land onomastic questionnaire.

The repetitive toponyms, included in the questionnaires in 1935–1937 by teachers, foresters, and students, on the historical Mosėdis district in Kretinga region, are a part of an ethno-geographical dictionary, which can be transferred to the standard language, defined as certain concepts and terms. It should be stressed that they are interconnected not by alphabet, but by meaning, semantic links, which are due to geographical and topographical features, social and agricultural environment, geomorphological, biological, zoological and all other features of the land.

The significant ethno-geographical perspective, the importance of inter-disciplinary Lithuanian studies, is revealed by the case of *kauprelės* (hills), the research on this conception, the name's usage, evolution and mythological image.

Kauprė or *kauprelė* means a slightly elevated, cultivated or otherwise disturbed (*apkauptos*, *sukauptos* or *užkauptos* — moved, gathered, collected) plot of land. Such an elevation could be a natural form on the surface of the earth, the result of moved earth, or both.

Historical records speak of *kapmilžiai*, also known as *milžkapiai*, which is the oldest name of Northern Lithuania and Samogitia's *pilkapiai* (funeral mounds, from around the 1st–5th c.); the Eastern Lithuanian and Belarusian name for funeral mounds (from around the 3rd–12th c.), *kapčiai*, is similar and means "gathered earth, grave".

A *kauprelė* is rightly compared to the silhouette of an aging person, when on their back a "hunch" (lit. *kuprelė*) appears and which after death becomes a grave — a mound of earth gathered over the spot where the deceased is buried.

Climbing upwards, *kopimas*, as an image of life, a comparison of the burden of life to a hill, allows us to cautiously guess that the "mountain" under discussion is the same mountain, the summit of which, reached at the end of one's life, is *apledėjęs* (frozen). Therefore, for the deceased to be able to climb the mountain, before their death an animal claw was tucked in their clothes or a bear claw was placed in the grave by the family.

Klaipėdos universitetas
Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas
Herkaus Manto g. 84, LT-92294, Klaipėda
e. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com

Gauta 2013-10-15, įteikta spaudai 2014-04-24

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS